
Зоран Ракић
(Филозофски факултет, Универзитет у Београду)

ИЛУМИНАЦИЈА ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉА БР. 154 У МУЗЕЈУ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У БЕОГРАДУ

Апстракт: Рад се бави сликаним украсом Четворојеванђеља из осме деценије XVI века, које се под бројем 154 чува у Музеју Српске православне цркве у Београду. Главни сликани украс рукописа јесу четири велике квадратне заставе и пет мањих правоугаоних заставица које су рађене у духу остварења Димитрија (Дмитра), једног од најбољих српских калиграфа и илуминатора друге половине XVI века. Истражено је порекло тих заставица, уочене су њихове сродности с илуминацијом у преписима писара Димитрија, чијем су кругу прикључене, а наведене су и њихове типолошке паралеле у српској књижној орнаментици XVI века.

Кључне речи: калиграф Димитрије, четворојеванђеље, рукописна књига, илуминација, заставица, XVI век, Музеј СПЦ

Богата колекција српских рукописних књига из манастира на Фрушкој Гори, која је након страховитих усташких пустошења српског црквеног и уметничког наслеђа једно време била склоњена у загребачки Музеј за умјетност и обрт, да би, по окончању рата, била пренесена у Београд и трајно похрањена у Музеј Српске православне цркве, истражена је само делимично. Осим кратких пописа, који о сваком кодексу пружају основне податке, та скупина рукописа обрађена је систематски тек пре две деценије, али само у области филигранологије.¹ Подробан каталогски опис Збирке, који би, уз остало, пружио целовите податке о илуминацији и повезу сваке књиге, још није написан.² Ипак, и на основу досадашњих изучавања јасно је да је реч о колекцији рукописа чија опрема – кожни повези с утиснутим орнаментима, богато оковане корице и, нарочито, сликани украс, сачињен од иницијала, заставица и, у мањем обиму, минијатура – у знатној мери

¹ Р. Станковић, *Рукописне књиге Музеја Српске православне цркве у Београду. Водени знаци и датирање*, Београд 2003.

² Кратак попис рукописа који припадају колекцији Музеја саставио је, пре готово седам деценија, В. Мошин, *Izвјештај о научном путовању у Srijemsku Mitrovicu, Beograd, Peć, Dečane, Cavtat, Dubrovnik 1953. godine. Inventar ćirilskih rukopisa Muzeja Srpske pravoslavne crkve u Beogradu*, *Ljetopis* 60 (1955) 218–226.

Сл. 1 Четворојеванђеље бр. 154, Музеј СПЦ, л. 1а

Fig. 1 Tetraevangelion No. 154, Museum of Serbian Orthodox Church, fol. 1a

одражава сву разуђеност токова у развиту тих грана уметности код Срба, почевши од позног средњег века до освета модерног доба. То се посебно односи на сликани украс у књигама из XVI и XVII века, које чине већи део те збирке.

Један од таквих, у досадашњој литератури мање познатих примерака, који је богато украшен и потиче управо из раздобља турске владавине, јесте Четворојеванђеље из друге половине XVI столећа, које се у рукописној колекцији Музеја Српске православне цркве води под бројем 154. Изузев кратке забелешке о заставицама, начињене у интерном музејском каталогу, илуминација те рукописне књиге до сада није детаљније описана и истражена.³ Такође, књига није обрађена ни са кодиколошког и филолошког аспекта. На основу анализе водених знакова – једноструке котве у кругу са звездом и контрамаркама AA, BS и PB и једноструке котве дуплих кракова у кругу са звездом, иницијалима Мо испод круга и

³ Књига је у Музеју СПЦ била део изложбене поставке *Осам векова уметности под окриљем Српске православне цркве 1219–2019*, која је одржана од децембра 2019. до фебруара 2020. године.

Сл. 2 Четворојеванђеље бр. 154, Музеј СПЦ, л. 11а

Fig. 2 Tetraevangelion No. 154, Museum of Serbian Orthodox Church, fol. 11a

контрамарком HS – који се срећу у неколико српских рукописа насталих између 1565. и 1585. године – претпоставља се да је Четворојеванђеље највероватније исписано током осме деценије XVI столећа.⁴ Потоња његова историја може се свести на само неколико речи. Благодарјећи запису из 1701. године, чијих је шест редова исписано на л. 16а, сазнаје се да се рукопис чувао у фрушкогорском манастиру Раваници (Врднику), у који је вероватно доспео у несигурним временима након Велике сеобе. Сасвим је извесно, међутим, да се у раваничкој књијници налазио током наредна два ипо столећа, све до 1941. године када је, заједно са осталим старинама из похараних и разорених фрушкогорских манастира, однесен у Загреб,⁵ да би после неколико година, био враћен Српској православној цркви у чији ће Музеј бити трајно смештен.

⁴ Р. Станковић, *Рукописне књиге Музеја Српске православне цркве у Београду*, 50.

⁵ Том приликом неки намештеник Музеја за умјетност и обрт на предлисту је црвеном оловком исписао ознаку рукописа RAV 220.

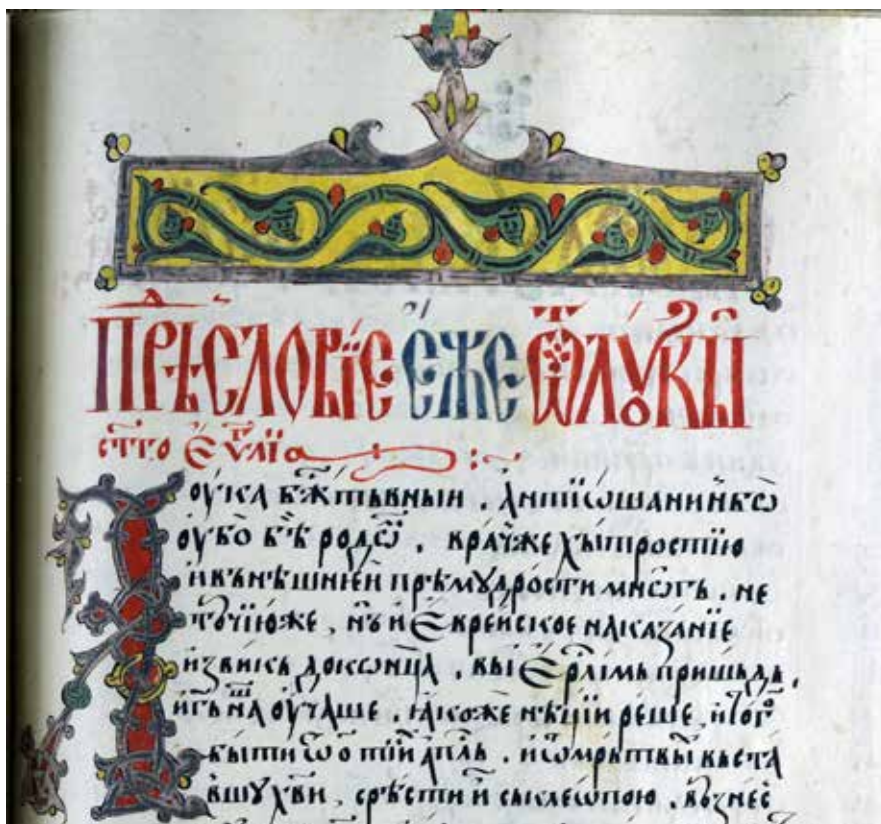
Сл. 3 Четворојеванђеље бр. 154, Музеј СПЦ, л. 17а

Fig. 3 Tetraevangelion No. 154, Museum of Serbian Orthodox Church, fol. 17a

Сл. 4 Четворојеванђеље бр. 154, Музеј СПЦ, л. 106а

Fig. 4 Tetraevangelion No. 154, Museum of Serbian Orthodox Church, fol. 106a

Сл. 5 Четворојеванђеље бр. 154, Музеј СПЦ, л. 158а

Fig. 5 Tetraevangelion No. 154, Museum of Serbian Orthodox Church, fol. 158a

Четворојеванђеље је писано црним мастилом на III + 318 листова начињених од дебље хартије формата 315 x 210 мм.⁶ Поједини делови текста, наслови, иницијална слова и ознаке зачала на маргинама исписани су црвеним, а гдекад и местимично избледелим љубичастим мастилом. Правилне, ритмички уједначене редове текста, испуњене сигурно писаним словима калиграфског полуустава, и декоративна, стилизована писмена заглавља, с речима наизменично колорисаним црвеном и плавом, извео је веома добар писар, чијој се руци, сва је прилика, може приписати и целокупна орнаментика.

Повез књиге је израђен од дашчица пресвучених мрком кожом декорисаном у техници слепог отиска, а површина хрпта издељена је с четири ребра. Корице су украшене тракама с флоралним мотивима. Три такве, концентрично постављене траке на горњој, а две на доњој корици чине широк перваз, док једна трака на средишњем пољу горње корице образује голготски крст с два хоризонтална крака и постаментом.

⁶ Листови I–III, 10, 15, 248, 316–318 нису исписани.

Уоквирена површина задње корице је с три троструке линије – две дијагонале и хоризонталом – издељена на шест троугаоних сегмената. Корице потичу вероватно из доба исписивања књиге. Судаћи по воденом знаку на предлисту, који се везује за размеђе XVII и XVIII столећа, може се претпоставити да је кодекс у то време препевезан или су пак на њему вршене неке поправке. Приликом последњих радова на књизи, који су обављени пре неколико деценија, корице су приликом повезивања погрешно окренуте, па се некадашња доња корица нашла на месту горње и обратно.

Орнаментика рукописа је богата и брижљиво изведена. Њен најзначајнији део јесу четири велике квадратне заставе на почецима јеванђеља и пет уских правоугаоних заставица, украшених таласастом врежом с полупалметама, трolistима и листићима (л. 1а, 158а и 249а), преплетом у облику удвојене *осмице* (л. 11а) или низом стилизованих цветова крина (л. 103а), којима су истакнути уводни текст и Теофилактови предговори. Уз то, сликани украс садржи таблицу с редоследом читања, декорисану вишебојним тракама и угаоним полупалметама (л. 9а), крупне иницијале, од којих су једни киноварни или плаве боје и завршени богатим границима (1а, 14б и 103а), а други компоновани од обојених преплетених трака и врежа (11а, 17а, 106а, 158а, 161а, 249а и 251а), маргиналне ознаке у виду голготског крста (164б и 217б) или биљних мотива, као и једноставна иницијална слова, висине два до три реда, исписана црвеним или плавим мастилом, а украшена гранулама, листићима или вितिцама.

Као што је наведено, главнину илуминације чине четири квадратна орнаментална поља која запремају читаву горњу половину страница с почецима јеванђеоских текстова. Застава којом је истакнуто Матејево јеванђеље (л. 17а) уоквирена је широком траком с преплетеним елипсама и ромбовима, а њено средишње поље испуњава лозица с крупним листовима која, зракасто се ширећи из центра, образује волуте и срцолике одсечке распоређене у виду кракова крста. Квадратно поље на почетку јеванђеља по Марку (л. 106а) украшено је симетрично компонованим врежама чији су увојци завршени трolistима или сасанидским полупалметама, док је перваз испуњен декоративном лозицом у чијим су волутама крупне полупалмете. Схема орнаменталног поља уз Лукино јеванђеље (л. 161а) сведена је на густ, прецизно рађен преплет кругова, ромбова и срцоликих сегмената, са слободним средишњим пољем у које је уписан део наслова. Декоративни склоп заглавља над почетком Јеванђеља по Јовану (л. 251а) чини преплет који гради осам срцоликих форми уписаних у ромб комбинован с дијагонално усмереним чворовима. Богатством украса издваја се и горња ивица сваке заставе. У њено је средиште постављен украс налик на крупан пупољак или цвет, а углови су завршени полупалметама стилизованим на оријенталан начин. Украшена је такође и површина спољне маргине, дуж које се пружа изузетно декоративан флорални мотив сличан наутовом листу (л. 106а и 161а) или стабљика с чвором по средини и раскошним флоралним мотивом на врху (л. 17а и 251а).

Заставице листом представљају врсна остварења, која одликује наглашено осећање за декоративност и пуктуралне вредности читаве

стране. Лепоти застава, уз сигуран цртеж рађен загаситомрким мастилом и фином писаљком, доприноси деликатан одбир боја, саздан од пигмената загаситозелене, плаве, црвене, ружичасте и жуте темпере. Колорисани су сви елементи преплета – уплетене вреже, међупростори и флорални орнаменти дуж горњих ивица и спољашњих маргина. Декоративности целине доприносе и остаци златног праха којим је некад била посута жутом обојена површина фона, као и додаток сивобеле и окера, што преплетним врежама, на које су нанесене у виду линије или рефлекса, даје рељефнији изглед.

Тип квадратних заставица испуњених сложеним, симетрично компонованим преплетом, који се радијално шири из средишта и у коме је неколико геометријских облика постављено један преко другог, наглашено одређеном бојом и уоквирено флоралним мотивима, потиче из књижног украса позновизантијског периода.⁷ Еклектично решен, тај тип обједињује елементе орнаментике баштињене из старих оријенталних култура, античке уметности (композиционе схеме подних мозаика), византијског наслеђа, посебно из тзв. раскошног стила, особеног за књижну илуминацију IX–XII века, исламске уметности и уметничких заната (ћилимарство, украшавање текстила и радова у дрвету, металу и керамици).⁸ Из касновизантијске уметности ову врсту заставица прихватили су и српски илуминатори из епохе државне самосталности. У српском рукописном наслеђу XIV–XV века сачувано је неколико таквих застава: у *Минхенском српском псалтиру*, *Хроници Георгија Амартола* (манастир Светог Пантелејмона на

⁷ На то указују орнаментална поља у неколиким рукописима XII и XIII столећа, претежно рађена у духу раскошног или емаљерског стила: четворојеванђеља из атонских манастира Дионисијат (бр. 4) и Ивирон (бр. 55), Државног музеја у Берлину (Gr. 66), збирке Чарториски у Кракову (бр. 1870), балтиморске Walters Art Gallery (W 528), Руске државне библиотеке у Москви (Gr. 9), једног примерка који се чува у Манчестеру и др. О илуминацији те групе рукописа: Н. Buchtal, *Studies in Byzantine Illumination of the Thirteenth Century*, *Jahrbuch der Berliner Museen* 25 (1983), 27–102 (уп. нарочито сл. 19, 34, 51, 53 и 73).

⁸ Пореклом овог типа заставице у средњовековним и послевизантијским рукописима у више наврата се бавила А. Цурова: *Славјанският тип орнамент в гръцките ръкописи от XVI–XVII век*, у: *Българският шестнадесети век*, Софија 1996, 699–714; *La Synthèse slavo-byzantine dans les manuscrits grecs dits de grand luxe, créés en Valachie et en Moldavie aux XVIe–XVIIe siècles*, у: *The Greek Script in the 15th and 16th Centuries*, Athens 2000, 499–521 и *Към въпроса за заставките – матрици в славянските ръкописи*, у: *Афон и славянският мир*, Свята Гора Афон 2014, 277–291. У тим прилозима наведена је и старија литература. За примере у српском рукописном наслеђу XVI и XVII века в. радове З. Ракића: *Орнаментика четворојеванђеља бр. 6 у манастиру Хиландару и бр. 263 у Библиотеци Српске патријаршије*, *Зборник Народног музеја XXI-2* (2014) 85–98; *Заставице Четворојеванђеља бр. 33 и 69 у библиотеци манастира Хиландара*, у: *Peribolos II*, Београд 2015, 485–494; *A square headpiece in the fragment of the Tetraevangelion (National Library of Serbia, Ms 720) and its parallels in Serbian manuscripts between the 14th and 17th centuries*, Ниш и Византија XVI (2018) 277–286 и *Квадратне заставе у орнаментацији српских рукописа XVI века у библиотеци манастира Хиландара*, *Хиландарски зборник* 15 (2021) 139–153.

Сл. 6 Четворојеванђеље бр. 154, Музеј СПЦ, л. 161а

Fig. 6 Tetraevangelion No. 154, Museum of Serbian Orthodox Church, fol. 161a

Сл. 7 Четворојеванђеље бр. 154, Музеј СПЦ, л. 249а

Fig. 7 Tetraevangelion No. 154, Museum of Serbian Orthodox Church, fol. 249a

Атону), одломку Четворојеванђеља (Народна библиотека Србије, Рс 720), Београдској Александриди (изгорела 1941. у бомбардовању Народне библиотеке) и у Четворојеванђељу бр. 276 које се налази у Архиву САНУ.⁹

Посебно успела решења, прецизног цртежа и рафинованог колорита, досегао је тај тип у другој половини XV столећа, на раскошним заставама у кодексима које су извели познати калиграф Владислав Граматик¹⁰ и

⁹ *Der Serbische Psalter*, Faksimile-Ausgabe des Cod. Slav. 4 der Bayerischen Staatsbibliothek Munchen, Textband unter Mitarbeit von S. Dufrenne, S. Radojčić, R. Stichel, I. Ševčenko, Wiesbaden 1978–1983, II, f. 8; A.-E. N. Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos, Thessaloniki* 1981, 47–49, pl. for Ms. 17; Z. Rakić, *A square headpiece in the fragment of the Tetraevangelion (National Library of Serbia, Ms 720) and its parallels in Serbian manuscripts between the 14th and 17th centuries*, 277–286; S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, таб. XLa; J. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983, 70, сл. 28.

¹⁰ О Владиславу Граматику је објављено више прилога. Његова делатност је најдетаљније обрађена у монографији Г. Данчева, *Владислав Граматик, книжовник и списатељ*, Софија 1969. В. и Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 133–134, као и рад М. Вълкове, *Ръкописните сборници на Владислав Граматик в Рилската библиотека. Технологично проучаване на украса, у: Културното наследство на Рилския*

његови следбеници. Аутори орнаментике у српским књигама XVI и XVII века су овај тип заставе најчешће преузимали управо посредством те групе рукописа. С временом су истоврсни декоративни склопови, у више или мање сложеним варијантама, од којих су поједине настале под извесним утицајем исламске орнаментике,¹¹ постали широко прихваћени на читавом Балкану и у атонским скрипторијима,¹² задржавши се тамо скоро пуна три столећа, све до коначног замирања рада на рукописној књизи и њеном украшавању.

Поникле на традицијама дугим преко два столећа, а посебно на решењима проистеклим из илуминације кодекса које је исписао, а вероватно и украсио Владислав Граматик, квадратне заставе на л. 17а, 106а и 251а у Четворојеванђељу МСПЦ бр. 154 показују најближе паралеле с раскошним орнаменталним пољима у неколиким књигама, углавном напрестоним јеванђељима, које су настале током друге половине XVI или на самом почетку XVII века. Орнаментално поље над почетком Матејевог јеванђеља решено је на сличан начин као у хиландарском Четворојеванђељу бр. 69 (л. 61а), *Равноречком четворојеванђељу* (л. 215а) и Четворојеванђељу бр. 25 у атонском манастиру Светог Пантелејмона (л. 176а),¹³ композициона схема заставе уз Јеванђеље по Марку исте је врсте као у хиландарском Четворојеванђељу бр. 33 (л. 157а),¹⁴ док је застава на л. 251а најсличнија заглављима у четворојеванђељима бр. 69 (Библиотека манастира Хиландара, л. 8а) и бр. 25 (Света Гора, Библиотека манастира Пантелејмона, л. 27а).¹⁵ Декоративни склоп заставе над Лукиним јеванђељем унеколико се разликује од остале три квадратне заставе у

манастир – състояние и перспективи на проучването, опазването и реставрирането му, София 2009, 165–178, који се бави технолошким аспектом сликаног украса у Владислављевим књигама.

¹¹ Утицајем исламске уметности на орнаменту српских рукописа најисцрпније се бавила З. Јанц, *Исламски елементи у српској књизи*, Зборник Музеја примењене уметности 5 (1961) 27–43. Упор. и: Z. Rakić, *Islamic Influence on Illumination of Sixteenth and Seventeenth-Century Serbian Manuscripts*, El Prezente. Studies in Sephardic Culture, vol. 7 (Ben Gurion University of the Negev, Beer-Sheva), 2013, 217–224.

¹² Опширније о томе: В. Павловић, *Порекло заставица у рукописима Владислава Граматика*, Археографски прилози 21 (1999) 315–332 (са старијом литературом о Владиславу Граматику) и А. Джурова, *Към въпроса за заставките – матрици в славянските ръкописи*, passim (с низом примера из бугарских рукописа XVI–XVII века).

¹³ З. Ракић, *Заставице Четворојеванђеља бр. 33 и 69 у библиотеци манастира Хиландара*, сл. 3; исти, *Уметничка опрема Равноречког четворојеванђеља из манастира Пакре*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 50 (2022) сл. 8; исти, *Орнаментика Четворојеванђеља бр. 25 и Триода бр. 24 у библиотеци атонског манастира Светог Пантелејмона*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. LXXX (2014) 167, сл. 4.

¹⁴ З. Ракић, *Заставице Четворојеванђеља бр. 33 и 69 у библиотеци манастира Хиландара*, сл. 8.

¹⁵ Исто, сл. 1; З. Ракић, *Орнаментика Четворојеванђеља бр. 25 и Триода бр. 24 у библиотеци атонског манастира Светог Пантелејмона*, 167, сл. 2 (упор. и велики флорални украс на маргини исте странице које је готово истоветан са онима на л. 106а и 161а у Четворојеванђељу МСПЦ 154).

Сл. 8 Четворојеванђеље бр. 154, Музеј СПЦ, л. 251а

Fig. 8 Tetraevangelion No. 154, Museum of Serbian Orthodox Church, fol. 251a

рукопису будући да његову окосницу не представља средишња розета од које радијално полазе разлистале вреже уплетене у виду чворова, срцоликих и овалних сегмената, волута и дијагонала, већ се у његовој основи налази правилан геометријски преплет кругова, срцоликих одсечака и ромбова, карактеристичан за орнаментални репертоар тзв. балканског стила у оквиру којег је, у готово непрегледном мноштву варијаната, испуњавао површине заставица почевши од XIII века.

Најзад, склоп и орнаментални мотиви пет уских правоугаоних заставица испуњених таласастом врежом с тролистима и полупалметама или тракама уплетеним у виду тзв. *осмица* био је уобичајен у уметничкој опреми српске рукописне књиге од XIII столећа, а у различитим варијантама јављао се готово током читавог њеног постојања.¹⁶

У погледу стилских особености, међу оновременим рукописним књигама илуминација Четворојеванђеља бр. 154 показује највише сличности са сликаним украсом у преписима даскала Димитрија Јањевца, знаменитог српског калиграфа и илуминатора из друге половине XVI века: *Равноречком четворојеванђељу* (Епископски двор у Пакрацу), *Поменуку манастира Дечана* (Дечани, бр. 109) и четворојеванђељима бр. 78 у Тројници пљеваљској, бр. 19 у манастиру Дечани, бр. 6 у манастиру Хиландару и бр. 263 у Библиотеци Српске патријаршије. Поређењем са рукописима из те групе уочава се читав низ сличности: у избору, обради и композиционим схемама орнаментике, колориту, који садржи и поједине карактеристичне боје, попут ружичасте и светлољубичасте, у изразитом смислу за декоративност читаве стране и, посебно, у погледу цртежа изузетног квалитета, који на представама крупних стилизованих сасанидских полупалмета насликаних уз заставе прелази у истинске цртачке бравуре.¹⁷ Када се томе прикључе извесне сличности у дуктусу, рад на преписивању и украшавању Четворојеванђеља МСПЦ бр. 154 може да се са доста извесности припише неком талентованом калиграфу из круга писара Димитрија Даскала, уколико то није био и сам Димитрије. Међутим, за коначне закључке о ауторству преписа и илуминације овог драгоценог рукописа биће потребна додатна кодиколошка и филолошка истраживања, као и продубљенија анализа дуктуса.

¹⁶ О таквим заставицама и њиховој распрострањености у српској и балканској илуминацији најпотпуније пише В. Мошин, *Орнаментика неовизантског и балканског стила*, Годишњак Балканолошког института књ. 1 (Сарајево 1957), 303 и даље.

¹⁷ О стваралаштву даскала Димитрија Јањевца у неколико наврата је писао З. Ракић: *Димитрије Даскал – српски писар и илуминатор друге половине XVI века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. LXXIX (2013) 163–178; *Орнаментика четворојеванђеља бр. 6 у манастиру Хиландару и бр. 263 у Библиотеци Српске патријаршије*, 85–98; *Уметничка опрема Равноречког четворојеванђеља из манастира Пакре*, 109–132.

Zoran Rakić

(Faculty of Philosophy, University of Belgrade)

ILLUMINATION OF THE TETRAEVANGELION NO. 154 IN
THE MUSEUM OF SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN BELGRADE

The painted decoration of Tetraevangelion No. 154 (Belgrade, Museum of Serbian Orthodox Church), originating from the eighth decade of the 16th century, is the theme of this paper. The principal decorations in this Tetraevangelion are four large, square headpieces, filled with a complex interlacement and vegetal motifs executed in a style reflecting earlier Byzantine solutions and ornaments in the manuscripts by the well-known Serbian calligraphist Vladislav the Grammarian.

The surfaces of these lavish headpieces are filled with the interlacement of plant tendrils and ribbons which, as they extend in a radial direction from the centre, form intricate patterns with a rosette, cross, rhomb or diagonals at the base. The chief characteristics of these headpieces are the flawless drawing, skilled craftsmanship and refined colours.

The headpieces have been classified, their origin has been researched and numerous parallels have been mentioned on the subject of Serbian and Balkan calligraphic ornaments of the 16th century. The Tetraevangelion was copied and illuminated by a scribe from the circle of Dimitrije Daskal, a famous Serbian calligrapher of the second half of the 16th century.